

<https://doi.org/10.62837/2024.9.428>

SƏBUHİ BƏDƏLOV
AMEA Folklor İnstitutu
böyük elmi işçi

AZƏRBAYCANDA TƏZKİRƏÇİLİK ƏNƏNƏSİ **XÜLASƏ**

Nəşrdə Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarından hesab olunan təzkirələr araşdırılıb, onların təsnifatı aparılıb, dili, strukturu, əhatə etdiyi coğrafiya öyrənilib. Əsrlər boyunca təzkirə ədəbi janr kimi tarixi inkişaf yolu keçərək təkmilləşmiş, bu sahədə mükəmməl əsrlər ortaya qoyulmuşdur. Təzkirələrin mövzusu, məzmunu görkəmli insanların, xüsusən şair, yazıçı, alim, övliya, elm-hikmət sahiblərinin, rəssamların, nəqqaşların, xəttatların, bir sözlə, yaradıcı və tarixi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat-qeydlərdən, bir çox hallarda əsərlərindən nümunələrdən ibarətdir.

Açar sözlər: Təzkirə, mənbə, şeir, məxəc, saray şairi.

Сабухи БАДАЛОВ

ТРАДИЦИЯ ТАЗКИРЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ **РЕЗЮМЕ**

В публикации были исследованы тазкиры, которые считаются первоисточниками Азербайджанской литературы, проведена их классификация, изучен язык, структура и охватываемая география. На протяжении веков тазкире как литературный жанр совершенствовалась, пройдя исторический путь развития, и в этой области были представлены превосходные произведения. Тема и содержание тазкиров состоит из сведения и заметки о жизни и творчестве выдающийся людей, особенно поэтов, писателей, учёных, святых, из тех, кто обладает знанием и мудростью, художников, живописцев, каллиграфов, одним словом, творческих и исторических личностей, а во многих случаях из примеров своих произведений.

Ключевые слова: Тазкире, источник, стихотворение, махадж, придворный поэт.

Sabuhi Badalov

TRADITION OF TAZKIRA IN AZERBAIJAN **SUMMARY**

In this publication, tazkiras, which are regarded as the primary sources of Azerbaijani literature, were analyzed, their classification was carried out, and their language, structure, and geographical scope were studied. Over the centuries, tazkira

as a literary genre has evolved through historical development, and outstanding works have been published in this field. The topic and content of tazkiras consist of information and notes about the lives and works of famous people, especially poets, writers, scientists, saints, scholars, artists, painters, calligraphers, or, in other words, creative and historical figures, and in many cases, examples of their works.

Key words: Tazkira, source, poem, makhaj, poet laureate.

Azərbaycanda, sözün həqiqi mənasında təzkirəçilik XVI əsrdən başlanır. Sam Mirzənin (Şah İsmayılın oğlunun “Töhfeyi-Sami” əsərindən (təzkirəsindən). Son təzkirə isə 1935-ci ildə tərtib edilmiş “Danışməndani-Azərbaycan”dır (Tərbiyə). Azərbaycan təzkiyəçiliyi öz mənbəyini Herat təzkirəçilik məktəbindən götürmüşdür. Bu təzkirədə Dövlətşah Səmərqəndinin “Təşkirətüş” – şüara əsəridir (XVI əsr). XV əsrdə məşhur özbək şairi Əlişir Nəvainin “Məcalisün nəfais” təzkirəsi də Azərbaycan təzkirəçiliyinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsi özündən sonra bir çox təzkirələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu təzkirədən sonra yaranan ədəbi təzkirələr bunlardır:

1. Əlişir Nəvai “Məcalisün-nəfais (XV əsr)
2. Əmin Əhməd Razi. “Həfti iqlim” (XVII əsr)
3. Lütfəli bəy Azər “Atəşgədə” (XVII əsr)
4. Bəhmən Mirzə “Təzkireyi-Məhəmmədşah” (XIX əsr)
5. Mir Möhsüm Nəvvabın təzkirəsi (XIX əsr)
6. F.B. Köçərli “Azərbaycan ədəbi tarixi materialları (XIX əsr)

Azərbaycanın ilk təzkirəçisi olan Sam Mirzə atasının ədəbi məclislərində iştirak edən şairlərlə tanış olmuş və qardaşı Şah Təhmasibin sarayında yaşayan bütün görkəmli sənətkarları tanımışdır. Onun təzkirəsində 664 sənətkar haqqında danışılır. Təzkirə Əlişir Nəvainin həyatı ilə başlayır. Azərbaycanda yazılan II təzkirə Sadiq bəy Sadiqinin “Məcmurül-Xəvas” təzkirəsidir (türk dilindədir). Bu təzkirəçi tarixdə Sadiq bəy Əfşar kimi tanınır. Tarixi-xronoloji cəhətdən isə 2-ci təzkirə Əhdi Bağdadinin “Guşə-nus-şüara” təzkirəsidir.(1563)

“Təzkirə” sözünün əsasında “Zikr” kəlməsi durur. Bu da “nəyisə xatırlamaq”, “nəyisə təkrarlamaq” mənasındadır. Təzkirələr ayrı-ayrı ziyalıların, ədəbiyyat həvəskarlarının klassik ədəbiyyatımızın ən seçmə nümunələrini öz şəxsi arxivlərində mühafizə edən xüsusi adamların ədəbiyyat tariximizin yaradılmasında və tədqiqində müstəsna rol oynayan qiymətli mənbələrdir. Təsədüfi deyil ki, fundamental ədəbiyyat tarixi yaradarkən tarixçi alimlər birinci növbədə bu mənbələrə əsaslanırlar. Həmin təzkirələrin yaradılmasında bilavasitə iştirak edən alim və sənətkarlar ya məşhur yazıçıların müasiri olmuş, ya da onların özü də tarixi-ədəbi abidələri ən mötəbər mənbələrdən götürmüşlər. Özü də həmin təzkirə müəllifləri böyük sənətkarların əsərləri haqqında yalnız səthi məlumatlar vermir, onların ən yaxşı əsərlərindən gətirdikləri nümunələrin yığcam təhlilini verir, bəzən bu şeirlərin harada necə və nə münasibətlə yazıldığını da izah edirlər. Məsələn, Məhəmməd Füzuli haqqında onun

müasiri Əhdi Bağdadi ilk məlumatı verirdisə, sonradan Orta Asiyalı-Səmərqəndli Dövlət Şahın təzkirəsində XII əsr dahi şairimiz Nizami haqqında öləri də olsa, qiymətli məlumatlar verir.

Səmərqəndi özünün “Təzkirətuş-şüara” (şairlər haqqında qeydlər) əsərində (XV əsr) Nizaminin mənsubiyyəti, xüsusən şairin əxilərlə-əməkçi qardaşlarla yaxınlığı haqqında çox qiymətli faktlar göstərir.

Maraqlıdır ki, Qərbi Avropa tədqiqatçılarından heç biri bu təzkirə haqqında məlumat vermir, yaxud bu mənbənin əhəmiyyəti haqqında susurlar. Halbuki, bu təzkirəyə istinad edərək, şairin (Nizaminin) ictimai görüşləri haqqında konkret təəssürat almaq olar. XV əsrdə yaşamış tacik-fars şairi Əbdürrəhman Caminin təzkirəsində də Nizami haqqında yazılanlarda o qədər də dəqiq məlumatlar yoxdur. Cami Nizami lirikasından çox az şeir vermişdir. Camidən sonra, yəni onun “Baharistan” poemasından sonra Herat şəhərində saray adamlarından biri olan Dövlət şahın Nizami haqqında dediklərində olan şəhərləri başqa alimlər düzəltməli olublar. XVI əsrin təzkirəçilərindən Tağı Kaşi “Xülasətul Əşar” (Şeirlərin can-cövhəri” adlı əsərində də Nizaminin həyatından maraqlı faktlar verir.

F.B. Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinin yazıldığı dövrdə və ondan əvvəl rus ədəbiyyatşünaslıq elm sahəsində çox işlər görülmüşdür. Rus ədəbiyyatşünasları P.Yefremov, M.Speranski, N.Priksakov və başqalarının yazdıqları, tərtib və nəşr etdikləri mükəmməl ədəbiyyat tarixləri, monoqrafiyalar, bioqrafik lüğətlər və s. əsərlərlə zəngin idi. Bu əsərlərdə rus yazıçılarının həyat və yaradıcılığı geniş və hərtərəfli təhlil olunur, ədəbiyyatşünaslıq elminin ayrı-ayrı məsələləri haqqında qiymətli mülahizələr söylənir. Rus ədəbiyyatı tarixinin sistemli bir şəkildə tədqiqi sahəsində uğurlu addımlar atılırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı isə hələ də təzkirə, cümg və müntəxabat şəkildən uzağa gedə bilməmişdir. Əsrlər boyu təzkirə müəllifləri öz əsərlərini fars dilində yazmış və ona bu dildə yazan yazıçıları daxil etmişdir. Əhməd Razi, Lütfəli bəy Azər, Mirzə Tahir Nəsrəbadı, Əlişir xan və başqa təzkirəçilərin əsərlərində yalnız fars dilində yazan Azərbaycan şairlərinə yer verilmiş, ana dilində yazıb-yaradan böyük sənətkarlar isə kənarda qalmışdı.¹ XIX-XX əsr Azərbaycan təzkirəçilərinə gəldikdə isə, akademik Həmid Araslinin göstərdiyi kimi, onlar orta əsr təzkirə müəlliflərindən o qədər də irəli getməmiş, qədim təzkirəçilərə az-çox əlavələr etmişlər, lakin əsas yazıçıları əhatə edə bilməmişlər. Doğrudan da S. Ə. Şirvaninin əsərlərinin III cildində (Bakı,1974), Həsənəli xan Qaradağının “Təzkireyi-Qaradağının, Mir Möhsün Nəvvabın, Məhəmməd ağa Müctəhidzanin və Məhəmmədli Tərbiyətin təzkirələrində Azərbaycan dilində yazan son dövr şairlərinə xüsusi diqqət yetirsələr də, onların əsərlərində XVII-XVIII əsr şairlərinə yer verilməmişdir.

Təzkirələrdə müəlliflər haqqındakı çox qısa məlumatla faktik materiallar əsasında yazılıb bioqrafik və biblioqrafik səciyyə daşıyırdı. Çox gözəl təzkirəçi bu və ya

¹ Bu barədə bax: H. Araslı XVI-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. 1956. Səh. 6

başqa yazıçının adını, təxəllüsünü, doğum və ölüm tarixini, yerini və onun bəzi əsərlərinin adını göstərməklə kifayətlənirdi. Bundan sonra şairin əsərlərindən bir-iki nümunə verməklə təzkirə müəllifi öz işini bitmiş hesab edirdi. Təzkirəçilərdən fərqli olaraq poetik müntəxabatla yalnız ayrı-ayrı şairlərin əsərlərindən nümunələr əsasında tərtib olunurdu. Mirzə Yusif Qarabağının “Məcmueyi-Vaqif”, “Adolf Berjenin”, “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüaranın əsərinə məcmuədir”, Hüseyn Əfəndi Qaibovun “Azərbaycanda məşhur olan şüaranın əsasən məcmuədir” kimi mətbu və qeyri mətbu məcmuələr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini əhatə baxımından dövrünə görə qiymətli əsərlər olsalar da, yenə naqis idilər. Bu müntəxabatlar ayrı-ayrılıqda bütün Azərbaycan ədəbiyyatını əks etdirmirdi. Məsələn, M.Y.Qarabağının məcmuəsinə Vaqif dövrünün XVIII əsrin və XIX əsrin birinci yarsının bir sıra şairləri daxil edilmişdir. Adolf Berjenin məcmuəsi isə “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüaranın əsərinə məcmuəsidir.” adlandırılmasına baxmayaraq onda əsasən Qarabağ şairlərinin əsərləri toplanmışdı. F.B.Köçərli düzgün yazırdı ki, bu əsər, Qarabağ şüarasının asarı” adlansaydı, daha haqq olardı.

H.Qayıbovun müntəxəbatı isə bunlardan öz həcmi və əhatə dairəsinin nisbətən geniş olması ilə fərqlənir. Əgər M.Y. Qarabağının məcmuəsində əsas yeri təqribən kitabın üçdə ikisi Vaqifə verilib. Vidadi, Nişat Şirvani, Mirzəcan bəy Mədətov, Aşıq Pırı, Məhəmməd bəy Aşıq, Əsəd bəy, Ağaməsih Şirvani, Nabi Əfəndi, Əhməd Şirvani, Mirzə Sadıq və Qasım bəy Zakirdən, Adolf Berjenin əsərində kitabın 113 səhifəsi Vaqif və Zakirə həsr edilir.

Ağaməsih, Aşıq Qənbər, Cənablı, Baba bəy Şakir, M.F.Axundov və Aşıq Pəridən bir-iki şeir verilirdisə, H.Qayıbovun təzkirəsində yüzə yaxın şairin həyatı əsərlərindən bəhs edilir.Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə Qövsi, Aciz, Seyid Əzim, Abdulla bəy Asi və başqalarının əsərlərindən də nümunələr verilmişdir. F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” üzərində işlənən artıq ədəbi irsdən müəyyən qədər material toplamışdı. O.Azər, M.Y.Qarabaği, A.Berje və H.Qayıbovun təzkirə və məcmuələrində Füzuli, Qövsi, Aciz, Nəbatı, M.F.Axundov, S.Əzim, M.Talıbov və başqalarının çap olunmuş əsərləri. Əlyazma duvanlarını çətinliklə də olsa ələ gətirə bilməmişlər. O zaman Azərbaycanda ən qiymətli əlyazmalarının, çap kitablarının, qəzet və jurnal komplektlərinin əsas qisminin xüsusi əllərdə, xüsusi kitabxanalarda saxlandığı, tək-tək kitabxana və arxivlərlə zəngin kolleksiyir. Olduğu, nəhayət, bütün bu elmi və ədəbi məxəclər əldə edib öyrənməyin çətinlikləri nəzərə alınarsa, “Azərbaycan ədəbiyyatı” müəllifinin nə qədər ağır şəraitdə işlədiyi daha da aydınlaşar.

Alim hər hansı bir yazıçının tərcümeyi-halına dair məlumat toplamaq üçün ilk növbədə onun öz kitablarına, divanlarına müraciət edirdi. Lakin əksər hallarda o, istədiyinə nail ola bilmirdi.Çünki bu divanların çoxunda xəttatın, nəşrin özü, hətta ababü-əcdadı belə göstərildiyi halda, yazıçı haqqında bir-iki kəlmə də olsun yazılmırdı.Tədqiqatçı göstərirdi ki, nədənsə bizim türk şüarasından bir çoxu öz əsl-nəcabətlərindən və hansı zamanda, məkanda dünyaya gəlib, zindəganlıq etdiklərindən bir əsər və nişan qoymayıbsa, bu barədə heç olmasa yeddi yüz sənə bundan müqəddəm

dünyaya gələn farsların həkimi- Danışməndi və şairi-Ərcüməndi Şeyx Sədiyə peyrəvilik edib, öz əsrü zamanlarına da bir işarə etsə idilər, kifayət edərdi.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında təzkirələr daha geniş və əhatəlidir. Bunlardan Mirzə Yusif Nersesov Qarabağının “Məcmueyi-vaqif və müasirini-digər; F.B.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları; Müfti Hüseyn, Əfəndi Qaibovun “Azərbaycanda məşhur olan şüaranın əsərinə məcmuədir”. M. Müctəhidzadənin “Riyazul-aşiqin, M.M.Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab”; “Məmmədli Təbiyyətin” “Danışməndan Azərbaycan”, Salman Mümtazın, El şairləri; Belinskinin “Qafqaz oçerkləri”; A.Qriboyedovun “yol qeydləri”, P.Kovalevskinin “Gürcüstan haqqında qeydlər”. Bunlardan əlavə “Əkinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Русский вестник”, “Сборник для описания местностей и племен Кавказа” və s. mətbuat orqanlarında Azərbaycan ədəbiyyatına dair qısa da olsa materiallar var. Lakin bu təzkirələrin heç biri F.B.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri kitabı kimi əhatəli olmamışdır.

Məşhur şərqşünas A. Krimskinin “Nizami və müasirləri” adlı monoqrafiyasında Azərbaycan Ədəbiyyatı haqqında yazılan mənbələrin icmal verilmişdir. XIX əsrin birinci yarısında tərtib edilmiş tarixi mənbələr bizə XII əsrin tarixi hadisələrindən daha çox bəhs edir. Bu tarixi-ədəbi icmallar və təzkirələr içərisində mühüm əhəmiyyətə malik olan təzkirə və icmallar aşağıdakılardır:

1. “Müstəül-təvarux”–Salnamə icmal. Bu icmal fars dilində Sultan Səncər dövründə yaranmışdı. Bu əsər 1153-1154 cü illəri Sultan Səncərin Oğuzlar tərəfindən əsir götürülməsi dövründən bəhs edir.

2. Aruzi Səmərqəndinin “çahar məqalə”(Dörd hekayə”) təzkirəsidiş Bu əsər tarixi-ədəbi salnamə xarakteri daşıyır. Əsər 1156-cı ildə yazılmış və burada zəngin məlumatlar var.

3. Əbülhəsən Əli Beyhəki (1105-1167). “Müsəlman dünyasının müdrikləri” Bu əsər ərəb dilində yazılmışdı. Müəllifin ikinci kitabı 1188-ci ildə çap olunmuş “Tarixi Beyxah (“Beyxak dairəsinin tarixi”) Nişapur vilayətindədir.

4. Məhəmməd Katib Səmərqəndi. Onun əsəri belə adlanır. “İdarəetmədə incə siyasət obrazları”. Fars dilində tərtib edilmişdir. Bu əsərdə hökmdarların həyatından lətifələr toplanmışdır. O cümlədən Sultan Səncər haqqında.

5. İsfəndiyar İsfahaninin Səlcuq hökmdarlarının həyatından alınmış hekayətləri tərcümə etmişdir.

6. Məhəmməd Ravəndi (1203) “Rahat Əs-Sudur və ayat sudur” , “Ürəklərin rahatlığı və şadlıqların təntənəsi; Bu əsər Səlcuqların tarixi haqqında çox qiymətli mənbədir.

“Təzkirə” və “Salnamə”lərdən danışarkən yalnız bilavasitə ədəbiyyat və hansısa dövrün məşhur sənətkarlarından danışmaq nəzərdə tutulmur. Eyni zamanda həmin dövrün, mühitin xarakteristikasını, sənətkarı yetişdirən mühitin səciyyəsinə verən tarixi sənədlərin təhlilinə və diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, Nizami Axsitan münasibətlərinin dəqiqləşdirilməsində bu salnamələrin müstəsna rolu vardır. Sal-

namələrə görə XII əsrin II yarısı Gürcüstan və Şirvanda Qurucu Davidin iki nəvəsinin hökmranlığı ilə dolu olan hadisələri bu dövrün tarixini və ədəbi mühitini də öyrənmək üçün vacibdir. Bu mənada gürcü salnaməsi olan “Karti Tşoxreva” və Aufinin “Lubabul Əldab” adlanan salnamələri çox əhəmiyyətlidir. Qurucu Davidin kişi xətti tərəfdən nəvəsi Georgi Gürcüstanda, qadın tərəfdən xətti isə (yəni qız nəvəsi) III Mənicöhrün oğlu Axsitan hökmranlıq edirdi. Axsitan 1117-ci ildə doğulmuş, 1160-cu ildə Şirvanda taxta çıxmış və 1190-cı ilin ortalarında vəfat etmişdir. Xaqanın Axsitanın ölümü münasibətilə qəsidəsi vardır. Axsitanın sarayında onun atası Mənucohrün sarayında olduğu kimi çoxlu şairlər vardı. Nizami 1188-ci ildə Axsitana Gəncədən “Leyli və Məcnun” poemasını göndərmişdi. Bu da səciyyəvidir ki, Nizaminin müasiri olan təzkirəçi Aufin bu poemanın məziyyətlərini xüsusi qeyd etməklə bərabər Nizaminin poemasını “Türküstanlı gözəli” adlandırır. Bunun səbəbi də ondan ibarətdir ki, Aufi, “Leyli və Məcnun” poemasının qəhrəmanlarını ruhunda, davranışında, rəftarında, psixologiyasında ərəb temperamenti yox, xalis-azərbaycan xüsusiyyətləri görürdü. Daha doğrusu bu qəhrəmanların xarakterində köçəri təfəkkür tərzini görə bilirdi. Bu fakt psixologizm faktıdır və Nizaminin hansı xalqa mənsub olduğunu öyrənmək üçün vacib faktordur. Çünki, həqiqi milli yazıçı həmişə öz milli xarakterinə sadıq olur. O, ən gərgin situasiyalarda öz psixologiyasından çıxış edir. Öz ruhunu, dünyagörüşünü obrazların ruhuna köçürə bilir. Aufinin mühakimələri Şirvan ədəbi mühitinin ümumi poetik ruhunu əks etdirir. Poemanın əvvəlində Nizami ilə Axsitan arasındakı münasibətlərə gəldikdə isə demək lazımdır ki, poemada Nizamiyə istinad edilən, yaxud Axsitanın dilinə verilmiş sözlər interpolyasiyadır, yəni sonradan əlavə edilmiş sözlərdir. Bu barədə Krımsın belə deyir: “Vladimir Luqovskoyun və Səməd Vurğunun redaktorluğu ilə buraxılan “Azərbaycan poeziyası antologiyası”nda Nizaminin “Leyli və Məcnun”dan, “Yeddi gözəl” poemalarından tərcümələr poetik cəhətdən çox gözəldir, lakin bu beytlərin tərcüməsində dəqiqlik yoxdur, təhriflər var” Bu sərbəstlik Axsitanın Nizamiyə dediyi sözləri tamamilə təhrif edir. Xüsusən Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının əvvəlində Axsitanın Nizamiyə dediyi sözlərdə belə təhriflər çoxdur. Tərcümədən belə başa düşülür ki, guya Axsitan demişdir ki, “türk dili yaraşmır, şah nəslimizə. Belə təhrif Azərbaycan dilinə tərcümədə də vardır. Lakin, axı Nizaminin əsərində “Zəban-dil” sözü yox, “türkəsayaq söz” işlədilmişdir. Rus dilinə tərcümədə misralar belə verilmişdir:

Нам не приличен тюрский твой язык,

Наш двор к простейским нравам не привыч

A. Krımski deyir: axı, burada “dil” sözü yox, “türkəsayaqlıq” sözü vardır.

Elmi vicdanı itirməmək xatirinə həmin misradakı sözlərin tərcüməsi çətin olsaydı belə onları rus dilinə prozaik dillə tərcümə etməkdənsə, onları lap prozaik şəkildə tərcümə etmək daha yaxşı olardı.

Bu məsələ ilə əlaqədar məşhur rus şərqşünası Bertelsin fikirləri də maraqlıdır. Onun fikrincə, Axsitanın həmin beytdən fikirlərini belə başa düşmək lazımdır: həmin beyt sonrakı interpolyasiyadan başqa bir şey deyil. (İnterpolyasiya hər hansı mətnə

sonradan əlavə edilmiş söz və ifadə) Çünki Nizami kimi bir dahinin belə sözlər deməsi qətiyyənlə inandırıcı deyil və məntiqə sığmır.

Bu faktlar onu sübut edir ki, hər hansı bir sənətkar haqqında deyilən fikirlərə bir qədər tənqidi, yaxud skeptikcəsinə (bir qədər şübhəylə) baxmaq vacibdir. Yəni salnamə və təzkiyələrdə deyilən sözləri kor-koranə, yoxlanılmamış, dəqiqləşdirilməmiş qəbul etmək elmin tələb etdiyi şərtlərə tamamilə ziddir.

Bəzi təzkiyə və salnamələrdə XII əsrdə ümumən Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında mədhiyyə şeiri haqqında çox danışılır. Dahi Nizami də XII əsrin şair və mütəfəkkiridir. Onun beş poemasının hamısı o dövrün hökmdarlarına həsr olunmuş və təbii ki, bu əsərlərdə hökmdarlara mədhlər də həsr olunmuşdur. Amma hər cür tərif yaltaqlıq, kiməsə yarımaq kimi başa düşmək olmaz. Mədhiyyələr var ki, onlar hansısa bir iddianın məhsuludur. Nəisə ummaq, nəyisə qazanmaq, sui-istifadə vasitəsidir. Bu cür poeziya nümunələri əsasən saray şairlərinin yaradıcılığında daha çox üstünlük təşkil edir. Həm qədimdən, həm orta əsrdə Şərqdə və Avropada belə şairlər çox olub. Orta əsrlərdə xüsusi bir poeziya növü yaratmışdır-saray poeziyası, yaxud ustar poeziyası. Antik dövrdə Romada imperiya dövründə-İmperator Avqustun dövründə, saray şairləri olmuş və onlara Messenat güclü qayğı göstərmişdir. Təsədüfi deyilki, İmperiya dövrünün ədəbiyyatı “Qızıl dövr” adlanır. Saray şairlərinin hamısını, yaxud dövrün hökmdarlarını mədh etmək heç də o demək deyil ki, həmin şairlər nədəsə iddialıdırlar. Antik Roma şairi Horatsi Avqustun sarayında yaşasa da mədhiyyələr yazmamışdır. Hətta imperator Avqust xüsusi olaraq ona tapşırırmışdır ki, Roma hökmdarlarının tarixini yazsın. Lakin Horatsi lirik şair olduğunu bəhanə gətirib “Şahnamə” yazmışdır. Nizami sarayda yaşamamışdır. Lakin o, öz xəmsəsini bütünlükdə müxtəlif hökmdarların şərəfinə yazmışdır. Həmin əsərləri bütünlüklə oxuduqda belə qənaətə gəlirik ki, Nizaminin mədhiyyə yazması qətiyyənlə hökmdarları ideallaşdırmaq iddiasında deyil, əksinə belə əsərlərdə bədii ədəbiyyatın mühüm komponentlərindən olan şərtlilik formasıdır. İkinci tərəfdən əgər Atabəylər dövlətinin hakimləri əgər Atabəylər dövlətinin hakimləri əgər ədəbiyyata bu qədər himayədarlıq edərsə, o zaman həmin hakimlərə şeir həsr etmək çox təbii görünür. Bu barədə A. Krımski yazır: “Bununla belə biz etiraf etməliyik ki, farsdilli poeziyada belə hadisə məqbuldur və belə yazıçıları mədhiyyə yazdıqlarına görə ittiham etmək, onları nədəsə ummağına görə günahlandırmaq, yarımaq üstündə məzəmmət etmək olmaz. Axı, belə istedadlı şairlərin təriflədiyi, alqışladığı adamlar heç də barbar adamlar deyil, hətta yüksək savadlı adamlardır. Mədhiyyə şeirləri nə qədər tərəfət əsasında, hansı şərtlilik əsasında yaradılsa da, belə şeirlərdə yüksək sənətkarlıq, poetik məharət hiss olunur.

Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında Bəhram şahın öz itini dar ağacından asması epizodu sübut edir ki, burada Nizami dahiyanə bir bədii priyomdan istifadə etmiş və bununla da Bəhram şahı çox təsirli bir eyham vurmuşdur.

Dahi Nizaminin bütün əsərləri belə şərtliliklə doludur və onun əsərləri bütövlükdə insan talelərini, insan həyatını, ömürlərini, həyatın fəlsəfəsini, bəşəri ideyaları kosmik sürətlə əhatə edən humanist poeziyadır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində təzkirələrin müstəsna əhəmiyyəti və qiyməti bir neçə aspekt və səbəblə bağlıdır. İlk baxışda hansısa ədəbiyyat həvəskarının səliqə ilə yığıb-topladığı ədəbi-bədii nümunələr, poetik parçalar əgər vaxtında bəlkə də elə bir böyük funksiya daşımasa da, sonralar belə nümunələr-xüsusən təzkirələr ədəbiyyat tariximizi yazmaqda tədqiqatçılar üçün real zərurətə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda yayılmış elmi-ədəbiəsər funksiyasını daşıyan əsər kimi təzkirələr ədəbiyyat tarixinin elmi şəkildə öyrənilməsində, bəzi tarixi faktların dəqiqləşdirilməsində, mübahisəli məsələlərin aydınlaşdırılmasında bu təzkirələrin əvəzsiz rolu olmuşdur və indinin özündə əhəmiyyətini itirmir.

Təzkirələr orta əsrlərin ədəbiyyat tarixinə aid elmi mənbə hesab edilə bilər. Çünki ədəbiyyat tarixinin mükəmməl öyrənilməsində onlardan istifadə olunur. Təzkirələrin elmi-əhəmiyyəti bir də ondadır ki, həmin əsrlər haqqında danışılan görkəmli şəxsiyyətlərin ya müasiridlər, ya da təsadüfi də olsa həmin əyazmalar təzkirə sahiblərinin əlinə keçəndən sonra onların orijinallığı və formal şəkilləri səliqə ilə qorunub saxlanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. F. B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Səh. 239
2. А.У.Крымский, Низами и его современники. Баку. Элм, 1981. s.90
3. Н. Арасли XVI-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. 1956. s.6

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Elmlər doktoru, Mətanət Abbasova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**